

FƏLSƏFƏ VƏ DÜNYANIN ELMİ MƏNZƏRƏSİ
(Metodoloji analiz)

Açar sözlər: dünyanın təbii elmi mənzərəsi, sosial-humanitar elmi mənzərə, elmin unifikasiyası, məntiq sistemləri, kəmiyyət fizikası, molekulyar genetikə.

Ключевые слова: естественнонаучная картина мира, социально-гуманитарная картина мира, унификация науки, логические системы, количественная физика, молекулярная генетика.

Keywords: natural-scientific picture of the world, socio-humanitarian view of the world, unification of science, qualitative physics, molecular genetics.

Müasir elmdə bir-birini tələb edən, eyni zamanda bir-birini inkar edən iki meyilin olması onun ən ümumi cəhəti sayılır. Bir tərəfdən elm, təbiətin qanunlarının və qanunauyğunluqlarının, əlamət və xassələrinin elmi dərkində dərinləşdikcə onun daxilində yeni-yeni elmi istiqamətlər yaranır, elmdaxili differensasiya baş verir. Bu prosesi müasir fizikada, kimyada, biologiyada və digər təbiət elmlərində görmək olar. Bu prosesin əsasında təbiət hadisələrinin sonsuz müxtəlifliyi, onların xassələrinin və əlaqələrinin tükənməzliyi və daim yeniləşməsi durur.

Təbiətsünaslıqda şaxələnmə, differensasiya prosesi labüddən özünə əks olan prosesi integrasiyanı, elmlərarası yaxınlaşmanı, elmi biliyin sintezi prosesini zəruri edir. Bu prosesin obyektiv əsasını isə təbiətin təkliyi və bütövlüyü, dünyanın maddi vəhdəti təşkil edir. Dünyanın vəhdətini onun varlığında görən baxış tənqid edərək Engels yazır: «Dünyanın vəhdəti onun varlığında deyildir, hərçənd onun varlığı onun vəhdəti üçün ilk şərtidir, çünki dünya vahid olmazdan əvvəl, mövcud olmalıdır. Bizim görüş sahəmiz qurtardığı hədudan başlayaraq varlıq, ümumiyyətlə, açıq bir məsələdir. Dünyanın həqiqi vəhdəti onun maddi olmasındadır, bu isə bir-iki hoqqabazlıq cümləsi ilə deyil, fəlsəfənin və təbiətsünaslığın uzun və çətin inkişafı ilə sübut edilir» [1, s.40].

Lakin dünyanın bütöv nəzəri mənzərəsinin yaradılması elmlərin sıx qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini, başqa sözlə, elmlərarası integrasiyanı tələb edir.

Fəlsəfi metodologiyaya həsr edilmiş ədəbiyyatda göstərilir ki, elmi biliyin integrasiyası və elmlərin arasında yaxın əlaqələrin baş verməsi elmi idraka ümumi anlayışların və prinsiplərin daxil edilməsi ilə həyata keçirilir. Bu fikri əməliyyatda nəzəriyyələr yaranır və tədqiqatın metodları işlənilib hazırlanır. Rus filosofu, məsələn M.V.Mostepanenko yazır ki, elmi idrakın və onun fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin dialektik-materialist anlayışından çıxış edərək elmlər arasında qarşılıqlı əlaqənin üç əsas növünü və buna uyğun olaraq üç tip qarşılıqlı təsiri fərqləndirmək olar.

Müəllif yazır ki, elmlərin qarşılıqlı əlaqəsinin birinci növü idrakın inkişafı gedişində indiyə qədər əsasən təsviri və ya empirik xarakter daşıyan və bir-birindən nisbətən ayrı inkişaf edən elmləri birləşdirən elmi nəzəriyyənin yaradılması prosesində baş verir. Məlumdur ki, elmlərin əksəriyyəti təsviri yaxud empirik elmlər kimi yaranır və gerçəkliyin dar sahəsini əhatə edir. Bu elmlərdə uzun müddət nəzəriyyə yaranmır. Onların idrak metodları isə tədqiqatın empirik metodlarından: analiz və sintez, müşahidələrin məlumatlarının sistemləşdirilməsi təsnifatlaşdırılması, induksiya ilə ibarət olur. Bu metodların tətbiqi ən yaxşı halda nəzəriyyənin yaradılması ilə deyil, bir sıra empirik qanunauyğunluqların aşkar edilməsinə kömək edən empirik ümumiləşdirilmələrlə bitir. Müxtəlif empirik elmlərə aid olan empirik qanunauyğunluqların təsnifatını, sistemləşdirilməsini əhatə edən elmi nəzəriyyənin yaradılması faktiki olaraq bu empirik elmlərin bir elmdə birləşməsinə aparıb çıxarır. Bu birləşdirici elmin nəzəriyyəsində isə, özündə birləşdirdiyi empirik elmlərə uyğun bölmələr olur. Nəzəriyyədə empirik elmlərin birləşməsinə müəllif elmlərin qarşılıqlı təsirinin xüsusi növü kimi qiymətləndirir [29, s.29].

Elmlərin qarşılıqlı təsirinin ikinci növü hər birinin öz nəzəriyyəsi olan inkişaf etmiş elmlər arasında baş verir. Onlarda ümumi birləşdirici anlayışlar və prinsiplər ola bilər. Bu anlayış və prinsiplər dünya haqqında müəyyən fəlsəfi təsəvvürlərin təsiri altında dünyanın xüsusi elmi mənzərəsində birləşə bilərlər, yəni dünyanın belə elmi mənzərəsi hər birinin öz nəzəriyyəsi olan elmləri birləşdirə bilər. Elmlər arası qarşılıqlı əlaqələrin bu tipi empirik və nəzəri metodların bir elmdən başqa elmə keçirilməsinə uyğun gəlir.

Elmlər arasında qarşılıqlı əlaqənin üçüncü və ən mühüm növü dünyanın müxtəlif elmi mənzərələrinin bir tam halında birləşməsi kimi müəyyən edilir. Bu cür birləşməni yalnız fəlsəfi sistemlərdə həyata keçirmək olar. Belə birləşmələr universal xarakter daşıyır. Lakin ayrı-ayrı elmlərin inkişafı üçün bilavasitə əhəmiyyət daşımır. Bununla belə elmlərin bu növ qarşılıqlı əlaqəsinin bütövlükdə elmi idrakın inkişafı üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Bu təsvirdən görmək olar ki, elmlər arası qarşılıqlı əlaqələrin bu üç növü bir-birindən ayrı olmayıb vahid prosesin, dünyanın vahid elmi mənzərəsinin yaradılması yolunda elmi idrakın keçdiyi ardıcıl mərhələlərdir. Bu ardıcıl prosesdə bizi daha çox maraqlandıran dünyanın elmi mənzərəsi anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq olduğundan onun üzərində ətraflı dayanırıq.

Dünyanın elmi mənzərəsi elmlərin geniş qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçməsinə xidmət edir. Bir sıra nəzəriyyələri əlaqələndirən vasitə yaxud birləşdirici əsas olmaqla dünyanın elmi mənzərəsi özlərinin empirik və nəzəri metodları olan elmlərin əlaqəsini təmin edir. Bu elmlər onları birləşdirən dünyanın elmi mənzərəsi olmadan heç bir əlaqəyə girə və qarşılıqlı təsirdə ola bilməzlər. Məsələn, aerodinamika, elektronika və astrofizika elmlərini götürək, onların hər birinin öz nəzəriyyəsi var, ancaq onları birləşdirən nəzəriyyə yoxdur. Amma onları birləşdirən dünyanın fiziki mənzərəsi vardır ki, bu da nəzəri metodların dünyanın fiziki mənzərəsində birləşən elmlərdən birindən digərinə keçirilməsini təmin edir [20, s.29-31].

Dünyanın elmi mənzərəsində öz nəzəriyyəsi olmayan yaxud empirik metodlarla alınan məlumatların sistemləşdirilməsini və ümumiləşdirilməsini nəzəriyyə sayan elmlər də birləşə bilər. Belə elmlərə məsələn, mineralogiya, geokimya, geologiya elmləri aid edilir. Ancaq bu elmlər dünyanın fiziki xəritəsində atom fizikası, astrofizika, kvant kimyası kimi elmlərlə birləşirlər. Dünyanın elmi mənzərəsi üçün səciyyəvi cəhətlərdən, yaxud onun funksiyalarından biri ondan ibarət hesab edilir ki, nə qədər ki empirik elmlərin öz nəzəriyyəsi yaranmayıb onlar üçün nəzəriyyə funksiyasını dünyanın elmi mənzərəsi yerinə yetirə bilər. Belə ki, məsələn dünyanın fiziki mənzərəsinə daxil olan bir sıra anlayışlar və prinsiplər geologiyada empirik yolla müəyyənləşdirilən köməkçi anlayışların, sistemləşdirmələrin, təsnifatların, qanunauyğunluqların birləşdirilməsi üçün ümumi nəzəri əsas funksiyasını yerinə yetirə bilər. Bununla yanaşı, dünyanın elmi (fiziki) mənzərəsi belə elmlərdə əsl nəzəriyyənin yaranmasına kömək etmək funksiyası yerinə yetirə və eyni zamanda da onların qarşılıqlı əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına xidmət edə bilər.

Dünyanın elmi mənzərəsi üçün başqa bir xüsusiyyət ondan ibarət sayılır ki, onun vasitəsilə baş verən elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi qarşılıqlı təsirin tipinə də uyğun gəlir, yəni elmin həm empirik, həm də nəzəri metodlarının bir elmdən digərinə keçməsinə təmin edir. Məsələn, fizikanın metodlarının kimyada istifadə edilməsi bu iki elmin nəzəriyyələrini birləşdirən kvant kimyası yaranana qədər də mümkün sayılırdı, çünki o zaman dünyanın fiziki xəritəsində qəbul olunmuş elektrodinamik təsəvvürlərə uyğun olaraq kimyəvi birləşmələrə elektrik yükündən ibarət olan fiziki sistemlər, kimyəvi əlaqələrə isə elektromaqnit qarşılıqlı təsirlər kimi baxılırdı. Dünyanın fiziki mənzərəsinin inkişafı prosesində elektromaqnit təsəvvürlər daha mükəmməl kvant-sahə təsəvvürü ilə əvəz olundu [21, s. 108]. Bu da bir sıra elmləri birləşdirən kvant mexanikası nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb oldu, bu yeni nəzəriyyə əsasında isə kvant kimyası yarandı. Kvant kimyasının yaranması da atom və molekulların kvant fizikasını və kimyanı bir elmdə kvant kimyasında birləşdirdi. Bu yeni məfhum «Kvant kimyası» bəzi müəlliflər tərəfindən «atom və molekulların elektron təbəqələrinin kvant nəzəriyyəsi» adlandırılır [11, s.268].

Beləliklə, fizikanın və kimyanın əvvəlcə dünyanın elektrodinamik elmi mənzərəsi əsasında həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqəsi sonradan onları birləşdirən nəzəriyyə (kvant kimyası) əsasında həyata keçirilməyə başladı. Bu faktdan çıxış edərək tədqiqatçılar nəticə çıxarırlar ki, dünyanın elmi

mənzərəsinin inkişafı gedişində dünyanın bir elmi nəzəriyyəsi ilə əhatə olunan istənilən elmləri birləşdirən nəzəriyyə yaratmaq mümkündür.

Dünyanın elmi dərkini tarixində elmi idrakin üç böyük sahəsi meydana gəlmişdir: cansız təbiət haqqında elm, canlı təbiət haqqında elm (biologiya), cəmiyyətsünaslıq. Bu bölgüyə uyğun olaraq ədəbiyyatda dünyanın üç elmi mənzərəsi göstərilir: dünyanın fiziki elmi mənzərəsi, dünyanın bioloji elmi mənzərəsi, dünyanın sosial elmi mənzərəsi.

Dünyanın fiziki elmi mənzərəsi elmin tarixində birinci yaranmış və cansız təbiət haqqında bütün elmlərin ümumi nəzəri əsası kimi qəbul edilir. Dünyanın fiziki elmi mənzərəsi astronomiya, fizika və kimya kimi inkişaf etmiş elmlərin nəzəriyyələrini birləşdirərək onları bir-biri ilə əlaqələndirir, bununla da onların mahiyyətini üzə çıxarır. Geologiya, mineralogiya elmlərinə, eləcə də tətbiqi texniki elmlərə münasibət isə dünyanın fiziki elmi mənzərəsinin birləşdirici rolu dünyanın fiziki mənzərəsinə aid olan ümumi təsəvvürlər o elmlərin empirik ümumiləşdirmələri və hipotetik törəmələri ilə əlaqədardır, onlar üçün ümumi nəzəriyyə funksiyasını yerinə yetirir.

Dünyanın fiziki elmi mənzərəsinin XVII əsrdə, dünyanın bioloji elmi mənzərəsinin isə canlı təbiət haqqında nəzəri əsası kimi XIX əsrdə meydana gəldiyi qeyd olunur.

Canlı təbiətin hissi seyri müxtəlif bitki və heyvan növlərinin təbiətdə geniş yayıldığını görməyə imkan verir. Canlılar suda, quruda və atmosferin daha yuxarı qatlarında yaşamağa uyğunlaşmışlar.

Həyatın mənşəyi müasir təbiətsünaslığın ən mürəkkəb, eyni zamanda maraqlı probleminə çevrilmişdir. Həyatın yaranması problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar indiyə qədər canlıların yarandığı təbii şəraitin elmi nəzəri modelini laboratoriya şəraitində yarada bilməmişlər.

Müasir təbiətsünaslıqda həyatın mənşəyinə dair iki hipotez vardır: biri panspermiya hipotezi, ikincisi abiogenez hipotezi adlanır. Panspermiya hipotezinə görə həyat kosmosda qeyri-üzvi maddələrdən yaranmışdır. Kosmosda ulduzlararası məkanda, həyatın inkişafı üçün şəraitin olmadığı məkanda canlı maddə spermiya-həyat rüşeymi halında mövcud olmuş və mövcuddur, o, yüksək temperatur dəyişkənliyinə, kosmik şüalanmaya və s. davamlıdır. Milyard illər bundan öncə kometlər spermiyaları Yerə gətirmiş və burada əlverişli şəraitə düşərək inkişaf etməyə başlamışlar. Bu hipotezin tərəfdarları alman alimi Q.Helmholts (XIX əsr), fransız mikrobioloqu A.Paster (XIX əsr) və rus təbiətsünası V.İ.Vernadski (1863-1945) və b. olmuşlar. Abiogenez hipotezinə görə həyat cansız materiyadan yaranmışdır. Bu hipotezin elmi əsasını rus biokimyəçisi A.İ.Oparin qoymuşdur.

Həyatın mənşəyi problemi ilə dünyanın bir çox ölkələrinin alimləri məşğul olur. Kosmosda yüzlərlə üzvi maddələr aşkar edilmiş, RNT (ribonuklein turşusu) molekulunun təbiəti öyrənilmiş, həyatın yaranması mexanizmini aydınlaşdıran çoxsaylı eksperimentlər aparılmış (Yerdə və Kosmosda), ancaq indiyə qədər heç bir eksperiment cansız materiyadan canlı hüceyrəni sintez etməyə müvəffəq olmamışdır. Ancaq bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etməkdədir.

Dünyanın müasir bioloji mənzərəsinin yaranmasında təkamül nəzəriyyəsinin roluna xüsusi əhəmiyyət verilir. İngilis alimi Darvinin adı ilə bağlı olan təkamül nəzəriyyəsinin yaranmasına qədərki dövrdə təkamül ideyasının inkişafını izləmək bu yazıda qarşımıza qoyduğumuz məqsədə uyğundur.

Təkamül ideyasının yaranması belə bir sualdan başlamışdır: canlı təbiət doğrudanmı hər zaman, Yerin bütün tarixi dövrlərində indi bizim onu gördüyümüz rəngarənglikdə olmuşdur, yoxsa canlı varlıqlar min illər boyu uzun təbii inkişaf yolu keçmişdir? Bu sualla bağlı qədim zamanlardan müxtəlif təsəvvürlər yaranmağa başlamışdır. Onların hamısı haqqında burada danışmaq bizi məqsəddən uzaqlaşdıra bilər. Ona görə də ancaq təkamül ideyasının doğrulmasından danışacağıq.

İlk tanışlıqda bizi heyran edən canlılığın quruluşundakı məqsədəuyğunluqdur. Canlılığın bütün bədənini elə qurulmuşdur ki, onun bütün orqanları müəyyən funksiyaları dəqiq yerinə yetirə bilsin. Məsələn, haciləyləyin dimdiyi uzun olmalıdır ki, sudan balıq ovlaya bilsin. Vəhşilərin yırtıcı dişləri onun üçündür ki, ovunu ovlayıb parçalaya bilsin. Lakin canlılığın quruluşundakı bu kamillik hansı qüvvə ilə yaradılmışdır?

XVIII əsrdə fransız təbiətsünası J.Byuffon canlı orqanizmlərin tədricən təkmilləşdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Onun həmvətənlisi və ardıcılı J.Lamark isə ilk dəfə Yerdə həyatın təkamülü nəzə-

riyyəsinə yaratmağa çalışmışdır. Lamark orqanların məşq etdirilməsini təkamülün əsas faktoru sayırdı. Lamarka görə məşq edən orqanlar güclənir, məşq etməyənlər isə zəifləyir və sıradan çıxır. Amma sual yaranır: məşq nəticəsində əldə edilən dəyişikliklər nəsildən nəslə varisliklə keçirmi? Lamark bu suala müsbət cavab verirdi. Ancaq Lamark, məsələn heyvanda buynuz əmələ gəlməsinin hansı məşqlə baş verdiyi və bu kimi başqa sualları canlı təbiətdə təkmilləşməyə daxili meylin olduğunu deməklə cavablandırır. Onun fikrincə, bütün canlı aləm təkmilləşməyə daxili meyillilik sayəsində fasiləsiz olaraq dəyişilir və inkişaf edir. Lamarkın 1809-cu ildə irəli sürdüyü bu baxış onun müasirləri tərəfindən qəbul olunmadı. Lamark canlı orqanizmlərin məqsədəuyğunluğunun səbəbləri haqqında düşünərkən onun həmyerlisi J.Küvyə təkamül ideyasının inkişafı üçün əhəmiyyətli bir prinsip irəli sürdü. Bu prinsip orqanizm daxilində bütün orqanların bir-birini şərtləndirməsini və qarşılıqlı əlaqələrini ifadə edir və korrelyasiya prinsipi adlanır. Bu prinsipə görə, bitki qidası orqanizmin tələbatını ödəmək üçün az kalorilidir. Deməli, otlayan heyvanın mədəsi iri olmalıdır ki, çoxlu ot qəbul edə bilsin. Mədənin ölçüsü isə başqa orqanların ölçüsünü şərtləndirir. İri bədəni saxlamaq üçün güclü ayaqlar olmalıdır və s.

Küvyə öz metodunu o dərəcəyə qədər təkmilləşdirmişdi ki, qazıntılar nəticəsində tapılan bir diş əsaslanaraq bu diş sahib olan heyvanın skeletini qura bilirdi.

Küvyə həm də toqquşmalar təliminin banisidir. Bu təlimə görə, Yer kürəsində zaman-zaman toqquşmalar olmuş, toqquşmaya məruz qalmış qitə və onunla birlikdə bütün canlı varlıqlar məhv olmuş və sonradan yeni canlılar yaranmışdır.

Bu dövrdə ingilis geoloqu Ç.Layel (1797-1875) başqa prinsipə çıxış etmişdir. Onun prinsipinin mənası budur ki, yerin dünənini başa düşmək üçün onun indiki halını öyrənmək lazımdır. Layel Yerin təbii-tarixinin 3-cü dövrünə aid tədqiqatları əsasında qeyd edirdi ki, o dövrdə yaşamış bir çox orqanizmlərə indi də rast gəlinir. Hər bir dövrdə yeni canlı növlər yaranmış, köhnələri isə sıradan çıxmışdır. Onun irəli sürdüyü bu ideyalar isə Küvyenin nəzəriyyəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ç.Layel canlı növlərin birinin digərindən əmələ gəldiyini söyləməsə də, geoloji dəyişikliklərin tədrici xarakter daşıdığını sübut etməklə təkamül ideyasının inkişafı üçün bir ilkin şərt də yaratdı.

Təkamül ideyasının yaxud təliminin inkişafı və onun nəzəriyyə kimi işlənilib hazırlanması Ç.Darvinin adı ilə bağlıdır. Ç.Layelin «Geologyianın əsasları» kitabı ilə dərindən tanış olan Darvin beş illik səyahətindən qayıdanda Layelin əsas ideyalarının düzgünlüyünü təsdiq edən zəngin materiallar gətirdi. Darvin həm də əmin olmuşdu ki, indi mövcud olan heyvanlar və bitkilər aləmi mürəkkəb canlı aləmin tədrici, uzun sürən inkişafının məhsuludur.

1859-cu ildə nəşr olunan «Növlərin mənşəyi» kitabında Darvin təkamül nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini göstərmiş və onları aydın şərh etmişdir. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri dəyişkənlik, irsiyyət və təbii seçmə prinsiplərindən ibarətdir. Bu prinsiplərə əsaslanan təkamül nəzəriyyəsi canlı orqanizmlərin təbii təkamülünü belə izah edir: canlı orqanizmin quruluşu və funksiyasında yeni əlamətlər və xüsusiyyətlər dəyişkənlik sayəsində formalaşır. İrsiyyət bu əlamətləri möhkəmləndirir və bir nəsildən başqa nəsle ötürür. Təbii seçmə yaşayış şəraitinə uyğunlaşa bilməyənləri məhv edir. İrsi dəyişkənlik və fasiləsiz təbii seçmə sayəsində baş verən təkamül prosesində canlı orqanizmlər yeni funksiyalar əldə edir ki, bu da yeni bitki və heyvan növlərinin yaranması ilə nəticələnir [15, s.377].

Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin dünyanın elmi dərkində rolu onunla izah olunur ki, bu nəzəriyyə bütün bioloji elmlər arasında əlaqələr müəyyənləşdirərək, onları birləşdirərək dünyanın ilk bioloji elmi mənzərəsini yaratmışdır. Darvinin biologiya elminə daxil etdiyi uyğunlaşma, irsiyyət və dəyişkənlik, təbii seçmə, yaşayış uğrunda mübarizə, təkamül və s. anlayışların əhəmiyyəti ondadır ki, bu anlayışların əsasında bioloji hadisələrin vahid elmi mənzərəsi yaradılır. Beləliklə, canlı təbiət haqqında elmlər arasında əlaqələr yaradan, onları birləşdirən canlı aləmin vahid bioloji-elmi mənzərəsi yaradılır. Bu da bioloji hadisələri təsvir edən və sistemləşdirən və onları nəzəri izah edən yeni bioloji elmlərin yaranmasına yol açır [22, s.11].

Bu imkandan, yəni təkamül ideyalarından istifadə edilməsilə yaradılan yeni elm sahələrinə misal olaraq müqayisəli təkamül embriologiyasını, paleontologiyanı və b. göstərmək olar. Belə ki, rus alimlərindən A.O.Kovalevskiy (1840-1901) və İ.İ.Meçnikov (1845-1916) təkamül nəzəriyyəsi

anlayışlarından istifadə edərək Təkamül embriologiyasını, V.O.Kovalevskiy (1842-1883) palentologiyasını-qazıntılardan tapılan orqanizmlər haqqında elmi yaratdılar.

Darvin tərəfindən yaradılan dünyanın vahid bioloji mənzərəsi Darvindən sonrakı dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və dərinləşmişdir. Müasir dövrdə irsiyyət qanunlarını molekulyar səviyyədə öyrənən molekulyar genetikə yaranmışdır. Molekulyar bioloji tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr ötən əsrdə yaradılan bioloji hadisələrin ümumi mənzərəsini əvəz edən dünyanın müasir bioloji mənzərəsi yaradılmışdır. Eyni zamanda dünyanın müasir bioloji mənzərəsinin yaranması molekulyar biologiyanın və molekulyar genetikanın formalaşmasına və inkişafına özünün əsaslı təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə molekulyar genetikə aparıcı bioloji elmə çevrilmiş və özünəməxsus eksperimental və nəzəri əsaslarına malik olmuşdur.

Dünyanın fiziki və bioloji elmi mənzərələri ilə yanaşı dünyanın sosial mənzərəsi anlayışı da ədəbiyyata daxil edilmişdir. Bu anlayışda bütün ictimai hadisələri bir tam halında birləşdirən və bu tamda onların əlaqəsini yaradan ümumi nəzəri əsas ifadə olunur.

Dünyanın fiziki mənzərəsi, bioloji mənzərəsi və sosial mənzərəsi anlayışları əslində materiyanın hərəkətinin hər bir formasının (fiziki-cansız təbiətdə hərəkət, bioloji hərəkət və sosial hərəkətin) qanunlarını müxtəlif səviyyələrdə öyrənən elmlərin bir ümumi fiziki, bir bioloji və sosioloji nəzəriyyələrdə ontoloji və metodoloji cəhətlərdən əlaqələndirilməsi və qarşılıqlı təsirinin həyata keçirilməsi kimi başa düşülə bilər. Lakin dünyanın vahid müasir elmi mənzərəsinin yaradılması bu istiqamətdə dünyanın fiziki, bioloji və sosial mənzərələrinin bir tamda, bir nəzəri sistemdə əlaqələndirilməsi və onların qarşılıqlı təsirinin həyata keçirilməsi dünyanın bir tam, vahid sistem kimi başa düşülməsi üçün daha zəruri və daha mürəkkəb problemdir. Belə çətin problemin həll edilməsi bir tərəfdən cansız təbiətdə, canlı təbiətdə və sosial həyatda hərəkət formalarının daha dərinlən öyrənilməsini, digər tərəfdən hərəkət formaları haqqında fundamental nəzəriyyələrin və onların metodoloji əsaslarının dialektikasının öyrənilməsi sahəsində tədqiqatların genişləndirilməsini tələb edir.

Lakin dünyanın fiziki, bioloji və sosial mənzərələrini birləşdirib dünyanın vahid elmi mənzərəsini yaratmaq mümkündürmü?

Dünyanın vahid elmi mənzərəsinin inkişafında fəlsəfənin və təbii-elmi idrakın qarşılıqlı əlaqəsi

Qarşıya qoyulan bu məsələnin həlli öncə fizikanın, biologiyanın və sosial elmin nəzəri əsaslarının dünyanın elmi mənzərələri adlandırılması nəyə əsaslanır sualını cavablandırmağı tələb edir.

İnkişaf haqqında dialektik-materialist anlayışa görə canlı təbiət genetik cəhətdən cansız təbiətlə bağlıdır, cəmiyyət həyatı və tarixi də bioloji inkişafla bağlıdır, yəni cəmiyyət tarixi təbiət tarixinin sosial qanunlar əsasında davamıdır. Belə çıxır ki, bioloji və sosial hərəkət formalarının əsasında fiziki hərəkət formasının qanunları durur. Bununla belə, demək olar ki, bütün fiziki hadisələr nisbətən sadə və ilkin başlanğıcdır. Bu təsəvvür əsasında deyilir ki, dünyanın fiziki mənzərəsi bütün hadisələrin, xüsusən də bioloji və sosial hadisələrin əsasında duran daha ümumi mənzərədir. Lakin bu yanaşmanın kökü mexaniki fəlsəfi dünyagörüşünə gedib çıxır. Fiziki, bioloji və sosial proseslərin fizikallaşdırılması meylinin indi də mövcud olduğu təsdiq edilir. Xüsusi ilə müasir pozitivistlər bu mövqedə dayanırlar. M.A.Kissel elmi biliklərin «fizikallaşdırılması» prinsipinin mahiyyətini açıraq göstərir ki, bu prinsip elmdə mövcud olan məfhumların «fizikanın dili» ilə ifadə edilməsindən, «elmin unifikasiyasından» ibarətdir [19, s.17-34].

Elmin fizikallaşdırılması prinsipi əsasında «elmin unifikasiyası» proqramından çıxış edən müasir pozitivistlər fizikanın müasir təbiət elmləri arasında xüsusi mövqeyə malik olduğunu təsdiq edirlər. Qaynaqlardan göründüyü kimi dünyanın fiziki mənzərəsi dünyanın bioloji və sosial mənzərələrindən əvvəl yaradılmış və cansız təbiət elmlərinin hamısı üçün ümumi nəzəri əsas kimi qəbul edilmişdir. Dünyanın fiziki mənzərəsi astronomiyanın, fizikanın, kimyanın inkişafını əlaqələndirir və onların nəzəriyyələri arasında daxili müəyyən edici bağlılığı, yəni onların mahiyyətini açır [22, s.10].

Bu faktdan çıxış edən məntiqi pozitivizm XX əsrin 40-cı illərində «elmin unifikasiyası» proqramını irəli sürdü. Lakin bu ideyanın kökləri başəriyyətin əldə etdiyi «rəylər dünyasını» dəqiq tədqiqatlar müşahidə və eksperiment əsasında yeniləşdirmək ideyasının irəli sürüldüyü XVII əsrə

gedib çıxır. Bundan 200 il sonra pozitivizmin banisi O.Kont elan etdi ki, onun fəlsəfəsi təbiətsünaslığın tarixən yaranmış sahələri ilə «pozitiv biliyin» yeni sahəsini - sosiologiyayı birləşdirmişdir. Elmin pozitivist məntiqi və metodologiyasının banisi D.S.Millin «məntiq sistemləri» əsərinin əsas predmeti biliyin müxtəlif sahələrində həyata keçirilən tədqiqatların vahid metodologiyasını yaratmaqdan ibarətdir. Məntiqi pozitivizm üçün səciyyəvi cəhət yeni dövr fəlsəfəsində edildiyi kimi induktiv və deduktiv metodları bir-birinə qarşı qoymaq və induktiv metodu təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Mill bu nəticəyə gəlir ki «fiziki» metod yaxud induksiyanın bir element kimi daxil olduğu konkret-deduktiv metod elmi tədqiqatın ən yaxşı metodudur, «özündə üç tərkib hissələri induksiyanı, deduksiyanı və yoxlamayı birləşdirən deduktiv metoda təbiətin öyrənilməsində ən parlaq nailiyyətlər əldə etdiyinə görə insan əqli bəclüdür. Bilavasitə öyrənilməsi mümkün olmayan böyük və mürəkkəb hadisələri bir neçə qanun altına salan bütün nəzəriyyələrə görə, biz deduktiv metoda bəcluyuq [12, s.18].

«Elmin fizikallaşdırılması» proqramının ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi aparıcı metodoloji ideyası reduksionizmdir, yəni bütün elmlərin tərkib hissələrinin fiziki nəzəriyyənin strukturuna analitik münəcər edilməsidir. Məntiqi pozitivizmin metodologiyası fizikanı bütün elmlərin ümumi modelinə çevirməyə xidmət edir. Məntiqi pozitivizmin başlıca müddəası budur ki, fizikanın dili bütün elmlər üçün universal dildir və bütün müsbət (təcrübəyə əsaslanan) biliklər fizikanın anlayışları ilə ifadə oluna bilər. Fizikanın dilinin üstünlüyü ondadır ki, bütün digər konkret elmlərin anlayışları, məfhumları fizikanın dilinə çevrilə bilər.

Fizikalizm proqramının mahiyyətini izah edərək M.A.Kissel yazır ki, fizikalizmin həyata keçirilməsi fizika elminin anlayışlarının başqa elmlər tərəfindən mənimsənilməsi demək olardı. Fizikanın anlayışları isə digər elmlərdə hər cür evristik əhəmiyyətini itirir.

Lakin fizikalizmin metafizik məhdudluğunu göstərməklə yanaşı müasir elmi biliyin inkişafının riyaziləşdirilməsi prosesində onun xüsusi rol oynadığını və bu cəhətdən bütün digər elmlərdən çox irəlidə olduğunu da nəzərə almaq lazımdır.

Müasir elmi idrakın inkişafında ümumi meyil budur ki, bu inkişafda bir-birini şərtləndirən iki proses baş verir: elmdə differensasiya (eyni bir elmin daxilində yeni ixtisaslaşmalar və ya yeni elmlərin yaranması) vasitəsi ilə inteqrasiya (bir neçə köhnə elmlərin metodlarının birləşdirilməsi) inteqrasiya vasitəsi ilə differensasiya baş verir. Bu prosesdə tədqiqatçılar müasir elmin inkişaf dialektikasını görürlər. Həm də elmi idrakın bu dialektik hərəkəti induksiya və deduksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri ilə baş verir. Məntiqi pozitivizmin Nagel, Qempel və Popper kimi tanınmış nümayəndələri elmi idrak prosesini təfəkkürün deduktiv hərəkəti kimi izah edirlər. Popper hətta induksiyanı elmin metodologiyasına aid etmir. O, bu mövqeyini belə əsaslandırır ki, induksiya təfəkkür haqqında psixoloji təlimin predmetidir və elmi tədqiqatın məntiqinə daxil deyil. Beləliklə, elmin məntiqi və metodoloji tədqiqindən psixoloji aspekti kənarlaşdırmaqla elmi təfəkkürün induksiya və deduksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti kimi köklü problemini məntiqi pozitivizmi aradan qaldırmış olur. Kissel yazır ki, məntiqi pozitivistlər bir cəhətdən haqlıdırlar ki, elmin inkişafında induksiya və deduksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi problemi analizin vasitələri ilə həll edilə bilməz, çünki bu problemin həlli dialektikaya müraciət olunmasını tələb edir. «Analitiklər» (məntiqi pozitivistlər nəzərdə tutulur) hər vasitə ilə dialektikadan qaçmağa çalışırlar.

Elmi idrakın tarixinin dialektik-materialist şərhli elmlər sisteminin iyerarxiyası ideyasının yaranmasına səbəb olur. Elmlərin iyerarxiyasının əsasında isə təbiətdə müxtəlif hərəkət formalarının özünəməxsusluğu durur. Təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün dialektikası indiki dövrdə xüsusi elmlərin qarşılıqlı əlaqəsində, onların tədqiqat metodlarının bir-birinə daha da yaxınlaşdırılmasında özünü daha aydın göstərir. Buna misal olaraq XX-əsrə fizikanın, kimyanın və biologiyanın yaxınlaşmasını və canlı təbiətin öyrənilməsinə riyazi metodların daxil olmasını göstərmək olar.

Elmlərin bir-birinə yaxınlaşdırılmasında xüsusi xidmətləri olan tədqiqatçılar sırasında biosfer və noosfer haqqında təlimin banisi V.İ.Vernadskinin xidmətini qeyd etmək yerinə düşər. V.İ.Vernadski özünün biosfer təlimində canlı orqanizmlərin və insanın həyat fəaliyyətinin geoloji əhəmiyyətini göstərmək üçün «canlı maddə» anlayışını biosfer haqqında təlimə daxil etmişdir. Bu anlayış bir-birindən çox uzaq elmləri-minerologiyayı, kimyanı və biologiyayı əlaqələndirməyə və yeni el-

min-biogeokimyanın yaradılmasına imkan verdi. Vernadskinin ideyalarının təsiri altında biogeose-noz haqqında təlim, yəni fiziki coğrafiyanın, torpaqşünaslığın, botanikanın, zoologiyanın və geo-kimyanın tədqiqatlarını əlaqələndirməklə onlar üçün vahid tədqiqat predmeti formalaşdırır.

Eyni zamanda da genetika elminin banisi Q.Mendel hələ XIX əsrdə yeni nəslə əlamətlərin paylanması qanunun riyazi formulunu verməklə irsiyyətin öyrənilməsində kəmiyyət (riyazi) metod-ların tətbiq edilməsinin başlanğıcını qoydu. XX əsrin 50-ci illərində irsiyyətin molekulyar əsasları-nın aşkar edilməsi ilə müşayiət olunan molekulyar biologiyanın yaranması biologiya daxilində daha bir yeniləşməyə yol açdı. Molekulyar biologiya irsiyyət mexanizmində DNT (dezoksiribonuklein turşusu) funksiyasını aşkar etməklə genetikanın biokimya ilə birləşməsinə imkan yaratdı.

Elmi idrakin inkişafındakı bu daxili proseslər pozitivizmin deduksiyaya əsaslanan fizikallaş-dırma prinsipinin nə qədər dar məntiqi-metodoloji sxem olduğunu və dünyanın vahid elmi mənzərə-sinin yaradılmasında bu sxemə əsaslanmanın ciddi səhv olduğu nəticəsini çıxarmağa əsas verir.

Gözdən keçirdiyimiz bu materiallar həm də belə bir lazımi nəticə çıxarmağa əsas verir ki, dünyanın vahid elmi mənzərəsinin yaradılması probleminin həllində elmlərdən hər hansı birini, mə-sələn fizikanı mütləqləşdirmək əslində dünyanın bioloji yaxud sosial elmi mənzərələrinin dünyanın fiziki elmi mənzərəsi ilə eyniləşdirməkdir. Bu isə mümkün deyil və elmi idrakin inkişafının qanuna-uyğunluqlarına uyğun gəlmir.

Elmlərin dialektik sintezi yolu ilə onların vahid elm şəklinə salınması, məntiqi pozitivist fə-lsəfi dillə deyilsə, elmin unifikasiyası əslində dünyanın fiziki, bioloji və sosial mənzərələrinin dia-lektik sintezi deməkdir ki, bu ideyanın həyata keçməsi elmin inkişafının obyektiv qanunları və qa-nunauyğunluqları əsasında baş verir.

Dünyanın vahid elmi mənzərəsi yalnız dünyanın fiziki, bioloji və sosial elmi mənzərələri ara-sında istər ontoloji, istərsə də qnoseoloji baxımından obyektiv əlaqələrə əsaslanır. Beləliklə, fiziki hadisələr bioloji proseslərin, bioloji proseslər isə sosial proseslərin əsası kimi götürülə bilər. Lakin ontoloji aspektdə bioloji hadisələr fiziki hadisələrin, sosial həyat isə bioloji proseslərin ilk əsası ki-mi götürülə bilməz. Qnoseoloji aspektdə isə bu mümkündür. Məsələn, bəllidir ki, hələ mexanizim metodologiyasının hökmranlığı dövründə (XVII-XVIII əsrlərdə) təbiət hadisələrinə bütövlük və sis-tem prinsiplərindən yanaşma biologiyada yaranmışdır. Hazırda isə sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi bütün başqa elmlər üçün əhəmiyyətli sayılır [24].

Bundan başqa məqsədəuyğunluq ideyası sosial elmlərdən biologiyaya keçirilmişdir. Hətta in-kişaf, təkamül, uyğunlaşma, yaşayış uğrunda mübarizə anlayışları sosiologiyadan dünyanın bioloji mənzərəsinə keçirilmişdir. Həmçinin elmdə geniş istifadə olunan “inikas”, “informasiya”, “quru-luş”, “idarəetmə” və digər anlayışlar da sosial hadisələr haqqında təsəvvürlər çərçivəsində meydana gəlmişdir.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, dünyanın fiziki, bioloji və sosial elmi mənzərələrindən hər biri öz spesifik elmi çərçivəsində yaranmış elmlərin bir bütöv halına gətirilməsində istifadə olundu-ğu kimi müxtəlif elm sahələri arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində də istifadə olunur. Belə əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi isə bir sıra anlayışların dünyaya bir elmi mənzərəsindən digərinə qanunauyğun keçirilməsi ilə həyata keçirilir. Anlayışların bu cür keçirilməsində isə bir tərəfdən, dünya hadisələrinin qarşılıqlı əlaqələri təzahür edir, digər tərəfdən dünyanın fiziki, bioloji və sosial mənzərələrinin universallığı aydın olur.

Beləliklə, nəticəyə gəlmək olur ki, dünyanın bu üç elmi mənzərəsinin özünəməxsusluğunun ikililik, yəni həm xüsusi, həm də ümumi kimi çıxış etmələri elmlər arasında daha geniş əlaqələrin həyata keçirilməsi məsələsini irəli sürür. Elmlər arasında belə geniş əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi isə fəlsəfi sistemlərin idrak vasitələrindən istifadə edilməsi ilə mümkündür.

Elmlərin qarşılıqlı əlaqəsinin ən geniş növü dünya və idrak haqqında yalnız fəlsəfənin ümumi müddəaları vasitəsilə əsaslandırıla bilər. Maddi dünya hadisələrinin universal əlaqəsi haqqında dia-lektik fəlsəfi müddəa əsasında nəticə çıxarmaq olur ki, bütün elmlər bu universal əlaqələri öyrəndiyi üçün onların qarşılıqlı əlaqəsi də mümkündür. Dünyanın, təbiətin struktur səviyyələrinin keyfiyyət-cə müxtəlif olması haqqında dialektik-materialist müddəalar əsasında nəticə çıxarmaq olar ki, bütün elmlər maddi varlığın inkişafının müxtəlif struktur səviyyələrindəki qanunları əks etdirdiyindən on-

ların genetik qarşılıqlı əlaqələrinə uyğun olaraq müxtəlif elm sahələri də dünyanın müxtəlif elmi mənzərələrinə uyğun gələ bilər və onların da genetik əlaqələri vardır. Dünyanın maddi vəhdəti haqqında fəlsəfi prinsiplərdən çıxış edərək nəticə çıxarmaq olar ki, dünyanın bu vəhdəti dünyanın fiziki, bioloji və sosial elmi mənzərələri arasında qarşılıqlı təsir və əlaqədə də öz ifadəsini tapmalı və onların anlayış və metodlarının bir-birinə keçməsi və bütün elmləri əhatə etməsində özünü göstərməlidir.

Elmlər arasında ən ümumi əlaqə onların ən ümumi qarşılıqlı təsirinə uyğun gəlir. Bu qarşılıqlı təsir ondan ibarətdir ki, hətta müəyyən bir elmdə yaranan məntiqi və riyazi tədqiqat metodları prinsipə hər bir elmə keçirilə bilər. Dünya hadisələrinin universal qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi və dünyanın maddi vəhdəti prinsipi ən ümumi prinsiplərdir. Bu prinsiplər məntiqin və riyaziyyatın qanunları ilə uyğun gəlir. Elmi tədqiqatın məntiqi və riyazi metodları idrakın bütün sahələri arasında elə universal qarşılıqlı təsir vasitəsidir ki, maddi dünyanın ən ümumi obyektiv əlaqələrinə uyğun gəlir.

Dünyanın sintetik vahid elmi mənzərəsinin yaradılması üçün elmlər arasında qarşılıqlı əlaqənin və qarşılıqlı təsirin həyata keçirilməsində görüldüyü kimi fəlsəfənin prinsip və müddəalarının iştirakı zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək vacibdir ki, fəlsəfi ideyalar elmi nəzəriyyəyə onun anlayış aparatı vasitəsilə daxil olur. Bu əlaqə forması fəlsəfənin elmə təsirinin ən vacib üsullarından biri sayılır.

Fəlsəfənin elmi nəzəriyyəyə təsir üsulları və onların nəticələri müxtəlif ola bilər. Elmin tarixində elə anlar olub ki, fəlsəfi təsəvvürlər elmi nəzəriyyə üçün həlledici rol oynayıb. Məsələn, A.Puankare A.Eynşteyndən bir il əvvəl nisbilik prinsipini formula etmiş və böyük elmi kəşfin astanasında dursa da o kəşfi edə bilməmişdi. Bu kəşfin zəruriliyi bir tərəfdən ictimai-tarixi təcrübənin tələbindən, digər tərəfdən də fizika elminin inkişafı daxili məntiqindən irəli gəlmişdir. Puankarenin kifayət qədər nəzəri-elmi ilkin şərtləri var idi, lakin nisbilik prinsipinin formula edilməsində onun fəlsəfi baxışları həlledici rol oynayırdı. Beləliklə, Puankare öz nəzəriyyəsinin fiziki reallıq konsepsiyası olduğuna şübhə ilə yanaşırdı. Bundan əlavə o hesab edirdi ki, alimlər əlverişli olduğu üçün qəbul etdikləri müxtəlif, amma məntiqi cəhətdən ekvivalent baxışların sonsuz çoxluğuna konvensionalist (şərti) baxırlar [18, s.76]. Kvant mexanikasının şərhində də fəlsəfi ideyaların rolu mühüm olmuşdur. Əlavəlik (tamamlayıcı) prinsipinin yaradıcısı N.Borun da dünyagörüşü S.Keyrkeqorun fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmışdır. S.Keyrkeqorun həyat mövqelərinin alternativliyi insanın seçimə məhkumluğu və digər fəlsəfi ideyaları tamamlayıcı prinsipinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Klassik mexanikanın yaranmasına məkan haqqında baxışların köklü surətdə dəyişməsi təsir etmişdir. Aristotel baxışında məkan hər bir obyektin öz təbii yerini tutduğu son nizamlı dünyadır və bu dünyada göy və yer məkanlarının xassələri arasında vəhdət yoxdur. M.S.Kozlova yazır ki, Aristotelin keyfiyyət fizikasıdan fərqli olaraq Qaliley dinamika həndəsi məkanda yerləşmiş abstrakt cisimlər üçün yaradılmışdı. Bütün bunlar kəmiyyət fizikasının yaradılması üçün zəruri şərtlər idi. Fundamental qanunların vəhdəti ilə bağlı olan bircinsli sonsuz Universum konsepsiyası vahid qanuna uyğun Kainat ideyasının hazırlanmasına kömək etdi. Kainat haqqında bu yeni ideyasız isə müasir təbiətşünaslıqda mümkün ola bilməz [18, s.83]. Sonradan bircinsli sonsuz məkan anlayışı Nyutonun nəzəriyyəsində postulat kimi götürüldü.

İ.Nyutonun konsepsiyasının digər metodoloji-dünyagörüşü elementlərini də burada qeyd etmək yerinə düşür. Nyuton təliminin bir çox elementləri dini xarakterli olmuşdur. Məkanın yuxarıda göstərilmiş xassələri Nyuton sistemində son dərəcədə mühüm prinsiplə, məkanın bütünlüklə Allahla dolması və məkan Allahın evidir prinsipi ilə tamamlanmışdır. Nyutonun təsəvvürünə görə Günəş sistemi Allahın ilk təkamül olmadan yaranı bilməzdi. Allah Kainatın yaradıcısıdır. Allah daim müasir gedişata müdaxilə edir və bir çox işlər görməli olur, məsələn: boş məkanda cazibə qanununu həyata keçirir, təbiətdə hərəkətin rəngarəngliyinin azalmasını tamamlayır. Nyuton dünyada hərəkətin təbii saxlanmasına inanmırdı. Lakin Nyutonun baxışlarındakı belə kəskin ziddiyyət nə ilə bağlı olmuşdur? Bu ziddiyyəti tədqiqatçılar bir tərəfdən onun dünyagörüşündə ingilis burjua cəmiyyətinin maraqlarının əks olunduğu və digər tərəfdən də onun ideologiyasının dini xarakterdə olması ilə izah edirlər. Burada alimin elmi fəaliyyətinin cəmiyyətin tələbatları ilə müəyyən olunması, sosial determinizm prinsipinin rolu aydın görünür. Bu prinsipi belə ifadə etmək olar: cəmiyyət özünə lazım

olan keyfiyyəti formalaşdırmaqla elmi nəzəriyyənin sosial determinantı, yəni təyinedicisi kimi çıxış edir. Elmi nəzəriyyənin sosial yaxud konkret mədəni-tarixi amillə şərtlənməsinə elə elementlər daxildir ki, onlar elmi nəzəriyyə ilə əsaslandırılmır, ancaq özlüyündə zəruri şərtlər kimi qəbul edilir. Elmi nəzəriyyə bu elementlərdən, sosial şərtlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Bu şərtlər elmi nəzəriyyənin yaradılması, izahı və sübutu üçün ideal verir. Bu idealə təşkil edən ilkin şərtlər hər tarixi dövrün bütün mədəniyyəti ilə, başlıcası isə nəzəriyyənin inkişafının əvvəlki təcrübəsi ilə şərtlənir, yaxud müəyyən edilir. Nyutonun təbiət hadisələrinin nəzəri izahı sxemində xaosun və ya hansısa qeyri-müəyyənliklərin mövcudluğu təsəvvürü hökmran idi. Bu qeyri-müəyyənliklərə, yaxud xaosla Nyuton müəyyənliyin və nizamın hakim olduğu daha fundamental səviyyənin qanunauyğunluqlarının təzahürü kimi baxırdı. XIX əsrin ortalarında təbiət hadisələrinin bu izahına əks olan izah irəli sürülmüşdür. Bu yeni izah ondan ibarətdir ki, təbiətdəki nizam təbiət hadisələrinin dərinliyində gizlənən xaosun nəticəsidir. Bu yeni izahın idealinin mənbəyi kinetik nəzəriyyə olmuşdur.

Elmi nəzəriyyənin müəyyən olunmasında tədqiqat proqramının xüsusi yeri var. Elmi proqram nəzəriyyənin sosial determinasiyası mexanizmi rolunu oynayır. Bu problemin tədqiqatçılarından N.N.Semyonov diqqəti elmi yaradıcılıqda elmin obyektivliyi ilə onu yaradanların subyektiv xüsusiyyətləri arasında daim yaranan ziddiyyətə cəlb edərək qeyd edir ki, elmdə kor ehtiras lovğalıq, özünütənqidin itirilməsinə və elmi fanatizmə aparıb çıxara bilər. Bu ziddiyyətin həllini isə o, alimin müəyyən elmi tədqiqat proqramından çıxış etməsində görür [28, s.207]. Elmi nəzəriyyə yalnız tədqiqat proqramı vasitəsilə həm fəlsəfə, həm də bütün keçmiş nəzəri biliklə əlaqələndə bilər. Proqram tədqiqata predmet və metod verir. Elmi proqram vasitəsilə nəzəriyyə sosial həyatla və öz zamanının mədəni mühiti ilə sıx qarşılıqlı təsirdə olur. Tədqiqat proqramı anlayışı elmi nəzəriyyə və onun mövcud olduğu mədəni-tarixi şərait və zaman arasındakı asılılığı aşkar etməyə imkan verir.

Bu müddəalardan çıxış edilərək sosial praktikanın elmi nəzəriyyənin formalaşmasına təsirinin üç səviyyəsi: genetik, sosial və ideoloji səviyyələri göstərilir. Sosial praktikanın nəzəriyyəyə təsirini vasitələndirən amillər arasında tarixi-mədəni sistemin struktur komponentlərinin, xüsusilə fəlsəfi paradigmalarm, elmin anlayış aparatının, izahedici normalarının, sübutun və nəzəriyyənin quruluşunun xüsusi rol oynadığı göstərilir.

Deyilənlərdən bir mühtüm nəticə çıxara bilərik: dünyanın vahid elmi mənzərəsinin yaradılması problemi üzrə tədqiqatlar aparılması daha vacib və perspektivli sahədir; bu istiqamətdə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi dünyanın burada şərh edilən fiziki, bioloji və sosial elmlərin və onlara uyğun gələn dünyanın elmi mənzərələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı təsirinin fəlsəfi-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi sahəsində tədqiqatların dərinləşdirilməsindən və genişləndirilməsindən asılıdır. Biz bunu həm də müasir dövrün nəzəri-elmi proqramı sayır və qəbul edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Engels F. Anti-During. Bakı, 1967
2. Engels F. Təbiətin dialektikası. Bakı, 1966
3. Lenin V.İ. Materializm və empiriokritisim. Bakı, 1968
4. Hegel. Məntiq elmi (çevirəni Arif Tağıyev). Bakı, 2005
5. Mustafayev S. İnsan ekologiyası və təbabət. Bakı, 2003
6. UNESCO-nun təsis etdiyi «Ümumdünya fəlsəfə gününə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2006
7. Məmmədov Ə. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı, 2003
8. Əhmədli C. Materialist dialektikanın qanun kateqoriyası. Bakı, 1964
9. İmanov H. Fəlsəfə. Bakı, 2005
10. Rustəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2003
11. Веселов М.Г. Квантовая механика и развитие квантовой химии. – Методологические проблемы взаимосвязи взаимодействия наук. Л.; 1970
12. Девенпорт Рассел В. Достоинство человека. Нью-Йорк, 1960
13. Иличев Л.Ф. Философия и научный прогресс. М.; 1977

14. Канке В.А. Концепции современного естествознания. М.; 2003
15. Карпенков С.Х. Концепции современного естествознания. М.; 2006
16. Концепции современного естествознания (kollektiv müəlliflər). Ростов-на-Дону, 2003
17. Концепции современного естествознания. М.; 2003
18. Козлова М.С. О роли философских идей в историческом процессе становления наук. М.; 1982
19. Киссель М.А. Критический анализ позитивистской концепции единства наук. Л.; 1970
20. Мостепоненко М.В. Философия и физическая теория. Л.; 1969
21. Мостепоненко М.В. Физическая картина мира, философия и развитие физики. Методологические проблемы взаимосвязи и взаимодействия наук. Л.; 1970
22. Мостепоненко М.В. Диалектический материализм и проблема взаимосвязи и взаимодействия наук. Методологические проблемы взаимосвязи и взаимодействия наук. Л.; 1970
23. На пути к теоретической биологии. М.; 1970
24. Проблемы методологии системного исследования. М.; 1974
25. Ракитов А.И. Философские проблемы науки. М.; 1977
26. Солбриг О. и Д. Популяция, биология и эволюция. М.; 1982
27. Спекторский К. Проблема социальной физики в 17-ом столетии. Варшава, 1910
28. Семёнов Н.Н. Наука и общество. М.; 1973
29. Философские вопросы естествознания. М.; 1985
30. Чанышев А.Н. Философия древнего мира. М.; 1999
31. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1, М.; 1989

Ариф ТАГИЕВ

**ФИЛОСОФИЯ И НАУЧНАЯ КАРТИНА МИРА
(Методологический анализ)**

Резюме

Разработка единой научно-теоретической картины мира - одна из актуальных проблем современной науки и философии. Углубление и расширение процессов дифференциации и интеграции в современном научном познании делают эту проблему более актуальной и сложной. Движение материи на различных уровнях протекает по различным законам. Решение проблемы разработки единой научной картины мира требует философско-методологического анализа путей интеграции физической, биологической и социально-гуманитарной картин мира. Этот процесс изучается физикой, биологией, социально-гуманитарными науками, различающимися своими законами, методами, категориями и теориями.

Arif Tagiyev

**PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC VIEW OF THE WORLD
(Methodological analysis)**

Summary

Working out a common scientific-theoretical scene of the world is one of the actual problems of contemporary science and philosophy. Deepening and broadening the processes of differentiation and integration in a contemporary scientific cognition make this problem more actual and complicated. The motion of the matter on various levels goes on by different laws. Solution of the problem of elaboration of the common scientific view of the world requires the philosophical-methodological analysis of the ways of integration of the physical, biological and the socio-humanitarian picture of the world. This process is studied by physics, biology, socio-humanitarian sciences differed by their laws, methods, categories and theories.